

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

и 7916

Олександр Лотоцький

**П. О. Куліш та
М. П. Драгоманов
у їх листуванні**

ПРАГА 1937

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Олександр Лотоцький

П. О. Куліш та
М. П. Драгоманов
у їх листуванні

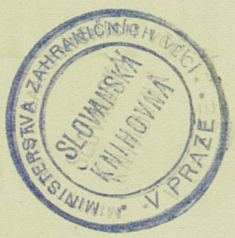
221067

ПРАГА 1937

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

92 (Куліш, П.О.)
92 (Драгоманов, М.П.)
9, 18"

21.7916.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186252710

П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні.

В архіві М. П. Драгоманова, який щасливою нагодою набув Український Науковий Інститут у Варшаві, серед інших листів од численних кореспондентів М. Драгоманова, знайшлися листи П. Куліша. З нагоди 40-ліття з дня смерті останнього своєчасним буде оголосити бодай деякі витяги з того листування, бо обставини місця не дозволяють уповні ті листи подати.

Всіх листів 36. Обіймають вони дві доби життя і відносин між згаданими нашими діячами. Перша доба — од 5. VII. 1875 р. по 22. III. 1883 р., друга, по десятилітній перерві, — од 9. I. 1893 р. по 6. VII. (ст. ст.) 1895 р., — останній лист писаний вже по смерті Драгоманова († 15. VI. н. ст. 1895 р.).

Особисте знайомство Куліша з Драгомановим почалось ще до їх старого листування, правдоподібно — у звязку з працею Драгоманова над українськими піснями та з працею Куліша над перекладом св. Письма на українську мову. В листах Куліша знаходимо вказівки на їх спільні інтереси в дослідах над піснями. Ще частіше говорилося про українські переклади св. Письма та про поширення тих перекладів. „Бувши у Києві, — писав Драгоманов 1. VIII. 1874 р. до Мелитона Бучинського, — П. А. Куліш дав мені записку на 500 екз. евангелія“ („Збірник філол. секції Н. Т. ім. Т. Шевченка“, XIII, 324). До того ж часу (1. VII. 1874) належить лист Куліша з Петербурга до І. Пулюя, де Куліш згадує, що був тоді у Драгоманова. „Се Драгоманов одкрив мені очі на „отвертий лист“ (*). Я написав той лист у його, серед розмови, та й забув“ (ibid., XXII, 17). Отже р. 1874 Куліш та Драгоманов були вже особисто знайомі. У листі з 6. VIII. 1875 р. Куліш звертається до Драгоманова як уже до знайомого та жалкує, що при побаченні не довелося їм поговорити про літературу. Знайомство було вже тоді досить близьке, бо у листах того часу кореспонденти діляться своїми вражіннями, — напр., своїм розчаруванням щодо галицьких земляків. В листі до Пулюя з Петербургу 16. VI. 1874 Куліш пише: „Велики должны быть грѣхи наши передъ Господомъ, если онъ наказаль насъ такими братьями“. Сими словами розпочинає Драгоманів свій останній лист до мене про неможоту зварити з Галичанами хоч аби-яку кашу... Тепер знаю галицьких братів й інших людей остерегаю, от хоч би Др[агоманов]а“.

За першу добу листування Куліша з Драгомановим тон їх кореспонденції був діловий, сухуватий, — сама мова листів — російська. З листів Куліша до І. Пулюя можна бачити, що Куліш тоді й особисто до Драгоманова та головню до його політичної діяльності ставився неприхильно. 15. VII. 1876 р. він пише: „Новий Завіт, переложений українщиною, отдав я Драгоманову через те, щоб не гаяти часу и не втрачатись на його пе-

*) Серед листів Куліша до Драгоманова заховався такий „отвертий лист“ у формі довірености: „Пану професору Драгоманову довіряю всі мої справи що до Псалтиря й до Св. Письма. Як він, побачивши по ділу, схоче, так нехай воно й станеться. П. Куліш. 1875, іюля 5. Київ“.

чтаннє, тїльки ж я йому дозволив напечатати друге виданнє и правда, що сказав: що хочте, те й чинїте... Коли схочете, матимете од мене довїреннє на процес из Драгомановим за привлащеннє чужої власности“ (Ibid. 29). До процесу, звїсно, не дїйшло, але застережливе вїдношеннє Куліша до Драгоманова залишилося. В 70-х роках Куліш оцінював громадянську позицію Драгоманова дуже негативно, — як се натурально виходило з його тодїшнього громадянського світогляду. 14.III.1877 пише він з Москви до того ж самого кореспондента: „Коли знаете, як визволити св. Письмо з поганих рук, дак я Вам поможу яким хочете листом. А міні не можна було и ні по чому було знати, що з Драгоманова вийде другий демагог. Не про гроші я дбав, перекладаючи апостольські писання, то й не жалкую, що гроші в мене вкрадуть, коли справді Драгоманов продасть рукопись, а гроші оберне на свої дурниці“. За місяць пізніше (10.IV.1877) Куліш знову пише з хутора: „Не знав я, що Драгоман скрутиться од нигилизму, та й оддав йому рукопись Нового Завїту. Тепер би рад од його одібрати, та не знаю як. Посилаю через Вас на вдачу лист до його. Може він и верне.*)... Ведїте контр-пропаганду Драгомановщини: навчайте Русь думати руським, а не козацьким та гайдамацьким розумом“ (ibid., 33).

Сими загальними вїдомостями уважаємо за слушне попередити наш звіт про листуваннє П. Куліша з М. Драгомановим, висловлюючи при тїм сердечну подяку за фактичні щодо біографії Куліша вкаївки проф. Д. Дорошенкові, який спеціально интересується тою біографією.

Перший лист — з 6.VIII.1875 року. Драгоманов у лїтку тогож року виїздив до Галичини, туди ж збїрався поїхати й Куліш та пробути там з місяць. Лист писаний з Петербургу, де в друкарні „Товарищество Общественная Польза“ друкувалася Кулішева „Исторія возсоединенія Руси“. Ідеї, що ними перейнята ся праця, відбиваються і на змісті листа. „Золотий сон“, про який згадує Куліш в листі, се — план, який запропонував Куліш французькому ученому А. Рамбо (план сей не здійснено) — видати „Исторію“ в мові французькій.

Ось той перший лист:

1875, авг. 6.

Многоуважаемый Михайло Петровичь,

Отъ души благодарю за К. Телеграфъ, въ которомъ я нашель нѣсколько весьма интересныхъ и полезныхъ статей. Послѣ Вашей присылки, эта газета уже мнѣ не высылалась. Миръ праху ея!

Последніе этнографическіе матеріалы переданы мною, года два тому назадъ, Рудченку; а потомъ житейскія тревоженія не дали мнѣ заняться народовѣдѣніемъ, а чтенія для исторіи окончательно поглотили все мое время.

Жаль, что деньги не дали намъ поговорить о литературѣ. Она у насъ идетъ какъ-то въ разбродъ. Кто чтѣ задумаетъ, то и творитъ, не глядя на другихъ и ни съ кѣмъ не совѣтуясь. Мы до сихъ поръ козакуемъ, даже дискредитую козачество. Будь у насъ литературный центръ, — дѣло стояло бы иначе. Попытки кїанъ прицѣпиться къ одной и къ другой газетѣ оказались тщетными; а я во вѣки вѣковъ не

*) Сред пачки листів Куліша до Драгоманова маємо і сей його лист суто-офіційного тону:

„Милостивый Государь, Михаилъ Петровичь,

Года два тому назадъ передалъ я Вамъ мою рукопись перевода на украинскую рѣчь апостольскихъ дѣяній и посланій, съ предоставленіемъ Вамъ права издать ее на пользу галицкаго простонародья. Теперь я нахожу возможнымъ заняться этимъ дѣломъ лично во время моего пребыванія за границею, почему покорнѣйше прошу Васъ возвратити мнѣ означенную рукопись черезъ доктора Ивана Пулюя, который взялся доставитъ Вамъ это письмо. Съ истиннымъ уваженіемъ имѣю честь быть Вашимъ покорнымъ слугою П. Кулишъ.

1877, апрѣля 10“.

сойдусь въ умственныхъ интересахъ съ москвичами или петербуржцами. Тѣмъ не мѣнѣе, однакожъ, я не опускаю рукъ — работаю. У меня свои виды, которыхъ въ двухъ строкахъ не объяснишь. Потолкуемъ при свиданіи, а теперь позвольте сообщить Вамъ конфиденціально слѣдующее.

Петербургскій климатъ слишкомъ суровъ для меня. Книгу мою писалъ я въ блѣзненномъ состояніи и не долго могъ бы еще такъ работать. Мнѣ надобно проводить холодное время года за границею, а теплое — въ хуторъ. Перемѣщеніе типографіи Общ. Пользы изъ наемнаго въ собственный домъ было причиною, что посланной въ Петербургъ рукописи еще не набирали. Я вытребовалъ ее для пополненія новыми матеріалами, а между тѣмъ у меня въ умѣ явилась вотъ какая мысль.

Издать въ усовершенствованномъ видѣ два тома исторіи на французскомъ языкѣ, а третій — въ видѣ произведенія оригинальнаго, съ тѣмъ чтобы потомъ продать оригинальную рукопись въ Петербургѣ. Еслибъ это не былъ золотой сонъ, который часто снится человѣку, нуждающемуся въ средствахъ къ существованію, то я получилъ бы возможность проживать по полугодію на югѣ, а съ моимъ проживаніемъ на югѣ можно было бы соединить изданіе журнала, объединяющаго духовные интересы Галиціи, Малороссіи и Славянщины. Пусть этотъ журналъ будетъ даже и Правда, лишь бы не наполнялся чепухою. Что касается до языка, то надобно принять за правило, что оба русскія нарѣчія одинаково намъ принадлежатъ, такъ какъ мы не только ихъ создатели, но виновники и всего прогресса русскаго общества (иногда даже по неволѣ). Еще въ эпилогѣ къ Черной Радѣ я писалъ, что кончатся дѣло слияніемъ ихъ въ одинъ. Такъ я и теперь думаю. Дайте нашему народу волю устраивать свою науку, судъ и церковную проповѣдь, онъ выра(бо)таетъ украинскую рѣчь по-шевченковски или обрабатаетъ московскую рѣчь по-пушкински. Шевченко построилъ свой стихъ на пушкинскомъ, взявши матеріалъ изъ пѣсни, а Пушкинъ, родясь въ другой разъ, перемололъ бы шевченковъ стихъ и спелъ новый языкъ въ сѣверно-русской печкѣ. Двумъ языкамъ едвали уцѣлѣтъ, развиваясь въ гармоніи съ жизнью, которая такъ перевилась въ общихъ дѣлахъ и интересахъ. Поэтому я бы смѣло издавалъ журналъ на обоихъ языкахъ, смотря по тому, кто изъ сотрудниковъ во что гораздъ, а при журналѣ — понумерныя книги и переводъ библіи. Свободу слова я бы простиралъ не далѣе того, какъ дозволилъ бы народъ, уважающій монархизмъ, какъ спасеніе отъ царковъ или королятъ: это въ народѣ чувство традиціонное. Иначе произойдетъ бездѣльное ожесточеніе молодежи и возбужденіе властей къ стѣсненію украинскаго движенія, словомъ возня, скачка съ препятствіями. Обрачикомъ моего либерализма можетъ служить посланная Альфреду Рамбо статья моя: Р у с с к а я к о з а к о м а н і я. Этого направленія я придерживусь и въ тѣхъ томахъ исторіи, которые, если это угодно небесамъ, будутъ печататься за границею. А въ Петербургѣ я уже рѣшилъ не жить: послалъ просьбу объ отставкѣ. Все сіе совокупите съ неизвѣстными мнѣ данными и если я на что нибудь могу быть полезенъ въ общемъ умственномъ движеніи, то я — къ Вашимъ услугамъ. Если бы даже мы и очень разошлись въ программѣ дѣйствій, то я готовъ служить Вамъ простымъ надзирателемъ за какими нибудь печатными дѣлами, не принимая участія въ редакціи и отвѣтственности за содержаніе.

Потрудитесь увѣдомить въ двухъ строкахъ Ивана Ив. Бѣлозерскаго Venezia, poste restante, можетъ ли онъ выслать свою библіотеку на Ваше имя, яко на профессорское. Очень обяжете.

За границу выѣду не раньше октября, или конца сентября, и проживу съ мѣсяцъ во Львовѣ. Поразвѣдайте при случаѣ о квартирѣ въ одну или двѣ комнатки“.

Відновлює своє листування Куліш через два роки.

В листі (без дати) Куліш, між іншим, повідомляє в P. S.: „Петербургскіи Вольфъ издаєть иллюстр[и]рованные „Родные Отголоски“ на украинскомъ языкѣ, — даже предисловіє по украински. Я перевелъ для него штукъ пятнадцать великорусскихъ стихотвореній“. Очевидно, цензурні умови перешкодили сій книжці появитись у світ.

В кінці 1881 р. Куліш виїздить закордон з широкими літературними планами, вийшовши з російського підданства, і пробує закордоном до весни 1883 р. З Відня листується з Драгомановим, який (по виїзді закордон в березні 1876 р.) проживає у Женеві до свого переїзду до Болгарії у 1889 р.

27. XI. 1882 р., повідомляючи Драгоманова з Відня про свій намір переїхати до Швейцарії, Куліш додає у P. S.:

„Меня въ Швейцарію привлекаетъ возможность печатать невозможное въ Австріи, а вслѣдъ за тѣмъ и возможное. Моя невинная по заглавію поэма принадле-

жити кь невозможному. Очень жаль, что у Васъ нѣтъ акцентованныхъ буквъ. Уда-
ренія для насъ необходимы. Напримѣръ:

Тумані с туманами до купи злилися . . .

Будуть читать по отвычкѣ отъ украинщины: „Тумани с туманами“, стихъ и про-
паль! А часто пропадетъ и самое значеніе слова. Наша нація — или беззубая баба,
или беззуба дитина: ее надобно кормить, во всякомъ случаѣ, молокомъ, что касается
особенно родного языка. Недоріка, страшна недоріка!“

В листі 20. XII. 1882 р. Куліш повідомляє Драгоманова про свій намір
видати у Київі брошуру.*)

„Брошюру мою послалъ я Старицкому въ Кіевъ для представленія въ цензуру.
Можетъ быть, она тамъ найдетъ издателя. Если же цензура испортитъ ее, то напе-
чатаю за границею, хотя это будетъ уже post festum. Мнѣ хотѣлось бы напечатать
скорѣе поѣму и сборникъ мелкихъ стихотвореній, написанныхъ по выѣздѣ изъ Львова.
Можетъ быть, нѣкоторыя изъ моихъ мыслей послужили бы руководствомъ для новыхъ
дѣятелей украинской идеи въ антипоповскомъ и антидеспотскомъ духѣ . . . Благодарю
за 47 и 50 ММ Вольнаго Слова. Я здѣсь его не читаю, чуждаясь товарищества „Січ“,
хотя оно меня и приглашало.“

В листі 2. I. 1883 р. н. ст. Куліш згадує про запис думи від кобзаря
Шута:

„Въ кіевскомъ Вашемъ изданіи украинскихъ пѣсень сказано, что одна дума мною
составлена изъ нѣсколькихъ. Вовсе нѣтъ. Эту думу записалъ я отъ Андрея Шута; но,
такъ какъ онъ свое ремесло оставилъ ради церкви, то и перзабылъ нѣкоторыя
мѣста. Я, по его указанію, списалъ думу отъ его учениковъ и пополнилъ ихъ пѣ-
ніемъ пробѣлы. Они, по другимъ причинамъ, помнили не все. Если бы напечатать каж-
дую версію отдѣльно, вышли бы лоскутья, болѣе или менѣе искаженные незнаніемъ.“

Дуже цікавий лист Куліша з 7. III. 1883 н. ст. з Львова про „форму-
вання ідей“ Куліша та про його літературні плани:

„Что касается до моихъ идей, то онѣ всѣ налицо въ моемъ печатномъ словѣ.
Формировались онѣ по мѣрѣ изученія родной и всеобщей исторіи. Пріятно было бы
потолковать съ Вами изустно, а переписки для этого недостаточно. „Смущаетъ“ Васъ
то, что я высказываю, а меня — то, что высказываете Вы. Каждому изъ насъ жа-
тельно единомысліе, но мы не достигли его годами добросовѣстнаго труда. Видно
подобаеть быть на свѣтѣ и торіямъ и вигамъ даже въ такомъ народцѣ, который со-
стоитъ изъ нѣсколькихъ десятковъ человекъ. Я впрочемъ не совѣмъ торъ и не со-
вѣмъ вигъ, да и ни отъ кого не желаю, чтобъ онъ былъ исключительнымъ, крайнимъ.
Подобаеть быть между нами и литературнымъ боямъ, хотя и безразсудно нападать
на людей, отличающихся самоотверженіемъ. Каждый думаетъ, что его партія или его
политическая идея восторжествуетъ, и спѣшитъ сокрушать все противорѣчащее, а оно
во всякомъ случаѣ для общаго дѣла необходимо.“

Все это я пишу единственно потому, что Вы (закреслено и зъявили) выска-
зали желаніе изложить мнѣ Вашъ взглядъ на мои идеи „съ полной откровенностію“. Конечно я буду радъ Вашему письму, но, (закреслено у в а ж а я) цѣня дорого Ваше
время, боюсь оказаться неспособнымъ къ перемѣнѣ моихъ мнѣній. Если бы это случи-
лось, не припишите моему невниманію къ чужимъ сужденіямъ.

Душевно благодаренъ Вамъ за указаніе книгъ по изученію Аравіи etc. Ваша го-
товность достать и прислать коечто на три недѣли трогаетъ меня. Но теперь въ этомъ
нѣтъ еще надобности. Случай предоставилъ когда-то въ мое распоряженіе бібліотеку
одного несчастнаго ориенталиста. Многого я до сихъ поръ не читалъ; теперь прочи-
таю. Она въ хуторѣ, куда я їду на дняхъ, а їду по случаю смерти Вольфа, который
уже условился было заплатить мнѣ небольшую сумму за право включить мои
беллетрич. сочиненія въ дешевое изданіе русскихъ (закреслено а в т о р о в ѣ) писате-
лей; сынъ же его повернулъ дѣломъ такъ, что я не имѣю чѣмъ дольше жить за гра-
ницей. Безденежье всегда лежало колодою поперегъ моей дороги. Но я отдохнулъ и
отъ земляковъ и отъ ихъ иноплеменнаго правительства за это время, написалъ кое-
что, чего-бы никакъ не могъ написать подъ матеріальнымъ и нравственнымъ давле-
ніемъ двойного варварства, и каковы бы ни были недостатки написаннаго, все таки
это значительный вкладъ въ украинскую литературу при ея убожествѣ.

*) Мабуть, то була брошура Куліша з приводу реформи ордену Василян. Сю
брошуру, в німецькій мові, лейпцігські друкарні відмовилися друкувати, а видану у
Відні Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten було сконфісковано.

Здѣсь печатають и дурно и возмутительно медленно (противъ условія). Можеть быть, Вы согласитесь быть издателемъ моихъ рукописей (драма, поема и сборникъ стихотв.), съ тѣмъ, что, еслибы я не разжился на деньги, то покрывають издержки печатанія распродажею моихъ книгъ. Юркевичъ будетъ высылать Шекспира и пр. столько, сколько понадобится. Склоню и „благоразумнаго Галичанина“ къ высылкѣ Новаго Завѣта“.

Про свої літературні плани пише Куліш і в листі з 22.ІІ. тогож року, подаючи при тім „бібліографічну нотатку“ до поеми „Магомет і Хадиза“.

„Здѣсь я живу для печатанія кой чого изъ моихъ сочиненій. Теперь печатается небольшая поэма „Магомет и Хадиза“, въ концѣ которой будетъ помѣщена необходимая для ясности дѣла

„Библіографічна нотатка“.

„Тому хто постерігъ би, що матерію, виявлену назвою поеми, вичерпано не всю, авторъ мусить з'ясувати, що се тільки прелюдія до кількохъ іншихъ поэм, котрі, маючи кожна свою цілостъ, складатимуть укупі одно ціле. У тихъ поемахъ думає вінъ змалювати найвразнішія появи Арабо-Магометанської культури, до її занепаду в перевазі над нею варварства, з одного боку — Азіяцького, з другого — Европійського. Не покидаючи рідної Українщини, авторъ у поезіі чужбі житні відпочиватиме духомъ од Польско-Езуїцького, Москово-Россійського и нашого Козако-Українського фанатизму, котрий не дає легко дихати поетові. Якъ стане йому нагто вже важко в нездоровому вѣдусі предківськихъ кладовищ, що постаіли на кѹпахъ Польского та Московського трупу, вінъ очинятиме собі двѣри на Востокъ, звідкілья прийшли найвищі наші ідеали, найкращі перѣкази нашого духа“.

Не укажете ли мнѣ хорошей книги о Меккѣ и Мединѣ, составляющихъ сцену дѣйствія второй моей поэмы изъ восточной жизни?

Хотѣль бы напечатать здѣсь и „Марсью Богуславку“ да боюсь, какъ бы польская цензура не вооружилась противъ того, что у меня Османъ II говоритъ о папѣ. Не напечатаетъ ли этой поэмы Ваша типографія? А „Д(з)вона“ рѣшительно нельзя тутъ печатать въ полномъ его составѣ; сокращать же не слѣдовало бы“.

Листування Куліша з Драгомановим, перерване на десять літ, відновлюється р. 1893. Листи сеї доби, всі в мові українській, вже визначаються сердечнішимъ відношеннямъ їхъ автора до Драгоманова.

В першімъ листі сеї доби — з 9.І. 1893 р. — Куліш скаржиться на Коніського та Барвіньського, що безъ його відома видрукували в „Правді“ його перекладъ „Дон-Жуана“, виявляє свої симпатії до „політично спасенихъ“ „Чудацькихъ думокъ“ Драгоманова та — дуже характерний психологічний здвиг, хоч і не безъ значної участі нещирої дипломатії, — своє співчуття до „Народа“, всеж не безъ застережень. Якъ знаємо з листування Куліша з Павликом, він, за всієї навіть обмежености своїхъ засобів, матеріально піддержував „Народ“*) — факт, що не дає права надто просто-лінійно підходити до оцінки соціального світогляду Куліша.

„Високоповажний Землячєнку Михайло Петровичу!

Звеселись я не помалу, побачивши Ваше рукописанье. Велике спасибі Вам, що виявили мені всю русинську політику... „Зорю“ мені присилають, та я не беру її в руки черезъ дурощі редакції, а черезъ які, шкода й писати, Більщ не бачимо тутєнькі русиньського нічогісінько.

Прохав у мене Олелько Барвіньський дозволу перепечатати „Чорну Раду“ про вжитокъ земляківъ єго. Я дозволивъ „Раду“ перепечатано, а мені не прислано й примірничка: не знаю й якъ її там надруковано... И газети своєї не подав мені Барвіньський ні номерця... Роківъ зо два вже буде, якъ приїхав до мене штучно Олелько Коніський, и штучно (sic) виманив у мене про якийсь (!) альманахъ (не назвавъ єго, а я й байдѣ) пересьвівъ „Дон Жуана“. Про Барвіньського й про єго, якъ бачу, чортьячу „Правду“ не було (закреслено й) в нас и спомину. Отъ якъ мою рукопись напечатано в „Правді“!... Перечувъ я черезъ люде, що її полсовано, та ні Коніський, ні „Правда“, ніхто не приславъ мені примірничка; а яке право має брехуха „Правда“ друкувати й

*) І в одному з дальшихъ листівъ (10. ІІ. 1894) Куліш пише: „Писавъ я до Вас, щоб орудували трома сотнями примірниківъ (більш не печататимемо, поки що) по своїй уподобі. Оце ж, коли б Ваша вподоба була повернути ихъ у гонораръ за Народні праці, дак и повертайте, нічтоже сумняся; а на дальші видання знайдемо грошей, живучи дома, не на чужі сторони, що мовлявъ „безъ вітру шумить“.

продавати відбитки мого зопсованого пересьпіву, про се спитати хиба в пожирателів нетрудженого хліба, езуїт.

Тепер Ви бачите, як я солідарен з Барьвіньським и ёго иудиньською партиєю. А що (закреслено зъез) поезуічені Русини пронесуть мое ім'я, вкупі з ім'ям редактора „Правда“, по збаламученій Русі, дак се буде давняшня практика Лойолиних прибежан. Я напечатав би рекламу, запобігаючи такому дуросьвіцтву, та не знаю, на що й як налягати. Може б Ви допомогли мені, спасибі Вам, приславши сюди проєктець. Коли ж Вам „не до поросят“, дак чи не можнаб напечатати сей лист у „Народі“ під назвою: „Лист Кулеша Олельковича Панька до Драгоманенка Петровича Михайла“?

P. S. Викидайте з него що-хотя, а хоч би й увесь пропечатали автентизму ради, про мене не опасуйтесь нічогісінько. Голому розбой не страшен, а мене розбивають и дома й на шляху з 1847 року такі чесні люде, як Дубельт, и такі розумні, як Орлов. Мир праху их! Не відали бо (закреслено и не відають), що творили, (закреслено и що творять), як и их достойні преемники не відають, що творять.

Що я в коломийській газеті вповаю на людей достойних и в Малій и в Великій Росії, що готові запомагати грішми русинському безголів'ю, дак се ж писано кондиційно: колиб не се та колиб не те... Ви, серед инших обставин, забуваєте, що мусимо тут працювати про нашу будущину москво- й ківво- (закреслено сько) руську, чи не розвідно руську, під девизом: *faciunt meliora potentes*. Чаемо воскресення мертвих и жизни будущего віка, та й годі. Самі знаєте здорові: що прожилось из давніх давен достойно и праведно, те не вмере, не поляже в будущині; а коли воно „воскресне в чаянне живота“, не нам сёго допевнятись. Роби поправді, небоже, дак и Бог поможе: от и вся наша заповідь ненаробденим. Сею ж бо заповіддю всі царств и всі народи стоять.

Ваші політично спасеньні „Чудацькі Думки“ (вид. перве) я вже маю, дякувати незнаному комусь; а коли прищете що під прбстим бандеродем, дак воно до мене дійде, вповаю, так, як и Огоновського „Слово о Пълку Игоревѣ“. Адресуйте, спасибі Вам, так: Борзна Черниговской губ. Пантелеймону Александровичу Кулишу. Хуторъ Ганнина Пустинь подъ Борзною, та й більш нічого, а й нatto не треба писати *via Kief*, драконська под!

Справа газети „Народ“ спасенна також у мене, дарма що я народу не вбачаю там, де нема градації всіх ёго репрезентантів, и дарма, що любий наш Павлик прошколюе да чўстрить мене за впослїджуванье мужика (№ 1 нового року). „И будуть послїдніе паче первих“, да тільки — *conditio sine qua non!* а сїєї-то кондиції й нема, поки що, в мужицтві без градації, що з ёго низини виросла в гору“.

Щиро прихильний до Вашої спасеної справи P. B. 1893, місяця студена 9-го руського

Куліш Олелькович Панько.

Хутір Ганнина Пустинь під Борзною“.

Біографічний інтерес має лист з 28.I. 1893, де Куліш оповідає про „важні моменти“ свого життя:

„Велико заслужений Земляченьку
Петровичу Михайло,

Золотом з верху, сьріблом знизу сьсяючий!*)

Пишете: „В теперешню важну годину треба еднатись людам, котрі etc. etc. У мене ж важною годиною була й та, як я вивчив, почитуючи, від починку та й до кінця напамять рідні наші думи й пісьні, видані р. Б. 1834 в Москві... Пришов я собі, хлопцюючи, купувати лагоминок, та й заглєдів якось між ними с півдесятка книжок. „Се вже ви й книжками торгуєте“? питаю купця. „Ні (каже): Се не було в москоського приятеля трохи товару, дак додав завалящими бибулками“. Я розгорнув, та й не скотів уже хлопгячих роскошів...

Важна в мене була й та година, як (закреслено я) іхав я до Жуковського й Гоголя з листом од Плетнева, яко двойник его (так воно починалось), а в сего Москаля Москалів и всячеського Москаля (той бѣ слава дней своих, яко Москаль) (закреслено по) лишив у схованці скінчену вже поваські „Чорну Раду“.

Важна була й та, як я, на питання варшавського Пилата — игемона, Якова Соловьева: „Чем же вы будете, патеряфъ службу“? відказав: „Нищимъ“.

*) Між рядками листа додає Куліш такий коментарій до сих слів: „Так-то, бачте, мені любо Ваше ім'я сьвяте єдинити з нашим „Золотоверхим“ Михайлом у Києві (Я-то вже знаю, за що люблю его и над сьвяту Софію Ярославну).“

Була ж и та (закреслено м и н у т а) година неменшою, як, за приводом жидко-вого підбрїхача („Зоря 1893, ч. I, стр. 10) Мордовця, мене вигнано з другої служби, що вона тільки про те й вагонїла в мене на плечах, аби працювати над її мудрощами в-ночі, а день-деньський ув Імператорській Публичній Бібліотеці. (Любий наш Павлик-Павлюк-Павлюга вимагає в мене спомянок. Нехай читає в „Русскомъ Обзорънїи“ 1893, мабуть, у I-ї книзьці, оповіданьне мое „Омут“. У сему омуті був я сам своєю,) яка вона ні є, особою, року Б. 1873-4, и тут змалевано ту семью, що с-поза неї жидків підбрїхач иссадив мене з мїсьця, щоб сісти на него самому, — семью нашого старш'го, Головачова. Трошки тільки дечого викинути, трошки, а може й геть багацько де-чого вмовчаного додати; дак и була б автобіографія моя того момента).

Важлива в мене досить и та година, як плуг, сокира, пила, рубанок не вибували в мене з рук, да й не втеряв я ні єдиного тижня без Bearbeitung'a давнїї праці, чи то-без творива зовсім новїї. Як надрукує Турецина (Ви, певно, знаєте, що Лейпциг не хотїв за готовї гроші друкувати оригіналу брошюри моєї про Кунцевича й Рудького, так щоб вже й казати про цїсаряну!)... Оце ж, як (закреслено н а д р у к у е) понадруковує Турецина мого „Дзвона“, мої драми, мої поезїи, а я появлю на свїт опрацьованї наново трї томи Ист. Воз. Руси ш шестьма рукописними, що мушу про их документову повню іхати (на-провесні) в Варшаву, Петербург, Москву, а може й до Львова.

(Як би тільки ти, козаче,
Мні під сей згодився час!

Написав я архи-тенденційно исторично повість, — 240 ш чимсь листків мого писання, — про Львів, его езуїт и таке инше, та й ні с ким порадитись. Один був у мене компетент(ний) порадник, Василь Білозірець, дак — горенько наше! лежить у тяжкому, давнїму вже недузї, що й власною рученькою до нас не пише, а диктує...)

Вибачайте за переривкї... Ого ж побачите тогдї, що про мѣне важна година була троха чи не по всі днї живота мого... Пишете — здоровї бувайте — що людям науки й словесности треба єднатись; я ж из усіма єднавсь, єднавсь аж натто щиро, покїль такі люди, як Боніфатович Антонович да Иван Білозірець (им'я ж [закреслено и м] таким людям — легион), мало того, що клеветаху на мя тай по-за плечима, да прибули до мене (Боніфатович та Иван) й (закреслено в) на хутїр (у Піддїбень) (,) щоб менї плюнути в вїчи при моїй Ганьні, (а як плюнути, се довга річ про сей лист). И такі вчинки, зоставляв я, ради єднан'я, — бачите, як довго, не виявлюючи навіть листовно, не то-що печатно перед письменним свїтом... Я йшов собі та йшов, як мовляв той, возложивши руку на рало, не озираючись позад себе, не зїркаючи по боках. Порадниками моїми в речах труднїх були тільки великі дії (є в нас чоловіьяга, на прїзвище Дїй) поезїи, науки, культури, — ийшов собі позад рала, та й не сумував, усіма занедбанїй... Усіма? ні бо таки? От и недавнечко прибуло до мене троє письменних, та недрукованих, изза сорока верстів по свїгах да заметах: один — сільський учитель, другий — учень учителя, третїй — учень учня, а всі вони учителї старого й малого, під проклямою: „Туне прїясте, туне дадите“. И як подавав я им вітаючись прихильню до них руку, дак середнїй з них, несподівано менї, поцілував мою правицю и залився сльїзми, затуливши собі вид обїруч. Вони читали багацько моїх річей, да не всі, и я дав їм дещо недруковане (бо [закреслено д р у к и] Кулешівщину печатану давно пороздаровував людям убогим), дав про те, щоб знали, як щиро я люблю рідний простоблюд, хоч и (закреслено н е) бороню ему титулу Н а р о д, без вищих репрезентантів національности его...

Ну, та годї вже про се! Нехай собі наш любий Павлик подвизаецьця в народолюбствї по своєму, без нашого письменського грїха...

За Ваш проектець велико дякувати. Оце ж и посилаю в коломийську газету, переписавши „самымъ чистымъ петербургскимъ почеркомъ“, як учив нас у 1-му и в 2-му класї уїздного училища Яков Яковлевич, що ми, дїтвора, не знаю й за що прозивали Брулем. Бруль та й Бруль! а тепер ні в кого вже й поспитати, за що И г н а т ь е в а дражнили за-очї Брулем?

З Ваших високошановних праць, які б ні постерїг я (закреслено в) хиби в них, як и Ви в моїх (humanum errare est), посылайте до мене сьмїливо. Cultivare amicitiam навчила мене лиха година, мов та біда, що навчить усякого с салом корьжї їсти. Зьумів я sartare benevolentiam поштарську. Присилайте під нерекомєндованим бандеродем, як той казав, „небрежно и безбоязненно“, та й сповїщайте: що печатаєте б то другим типом таку й таку річ. Скоро постережу, що драконська via драконїе, — зараз відпишу: „Охотаж Вам самому передруковувати! Очі Вам здадучьця про де-що потрібнїше. Праці ж Вашї (закреслено м е н і т р е б а) мушу штудувати. Дарма шо на провеснї (закреслено р у ш у) росїчну (закреслено х в а л и т ь) (слава Богу, знов) блукати по письменських свїтах да присвоювати собі чужий розум, а про-те за політичну прїрву виберусь не так-то скоро, загрузнувши в архивах та в бібліотеках пісьля

такого довгого алканья. Дак му шу в а з д а л е г і д ь наздоганяти Вас у тому, чим Ви — дякувати Вам — усіх нас повипереджували.

Витаємо Вас обох обоє.

Щирій прихильник Ваш

Куліш Олелькович Панько“.

Р. Б. 1893-го, місяця студена руського 28 дня. С хутора Ганнина Пустинь.

Дальші листи — в літературних справах. Куліш повідомляє Драгоманова про свої літературні плани й біжучу літературну працю, головню над перекладом св. Письма, ділиться з Драгомановим літературними новинами, які до нього доходять, повідомляє про труднощі й небезпеку листовних зносин, але на все те не вважає та подає поради, як писати.

Задумавши видавати свої праці закордоном, за технічною допомогою Драгоманова, Куліш в листі з 2.I. 1894 р. накреслює такий плян видання:

„Друки ж мусять бути впорядковані такенькі: 1) Поема Панька Небрехи, 2) Царь Наливай драма (така здорово ганю іезуїт), 3) Маруся Богуславка, поема, 4) Петро Сагайдачний, драма (знов ганю вельми езуїт, — тим и небезпечно печатати в Австрії), 5) переклад Шилероваго Вилгелма Теля, 6) Грицько Сковорода, поема, 7) Позичена Кобза, 8) Хуторні Недогарки. Одеж, лічучи сюди й Давона, кожній божественій Сестрі по серезьці, чи по личману до намиста, з низеньким чоломом.

Печататимемо тільки по три сотеньки примірників, — на якому папері, яким форматом, яким шрифтом, — се, брате мій єдиній, буде діло твоє. Над сими трома сотнями передаю теперенькі тобі все мое право. А про устихотворенену біблію дбатимемо спокволя, яко люде обачні, посьлідувателі „великих докторів“. Тільки не помились на вірному корректоріві. Правопись нехай буде всюди однака, така як у „Давоні“.

Рукописи опинилися у М. Павлика, який не спішився з друком. З сього приводу Куліш 10.II. 1894 р. пише до Драгоманова:

„Жду та жду аркушика друку, віддавши Вам над ним пленіпотенцію, а Ви й не знаєте, що Небрешина поема etc. etc. знаходяця вже другий рік у Павлика! Коли б він их погубив, я б давно вже переписав и послав у Париж, а-то ж ні! тільки мовчки мовчить собі, довідавшись, що тепер уже, як попорядкуете, так тій справі й бути. Зараз посилаю ему наказ послати Небрешину поему и все инше Вам, а як Ви печататимете, се нехай буде по Вашому, а не по моему: бо я не австріяцький Krieg(s)gath щоб мені за 1000 верстов писати диспозицію“.

У Р. С. додає:

„Дивно мені, що Павлик и не послав Вам оригіналів моїх и навіть не пробовкнув, що вони в н ё г о, а не в м е н е. О козацькі та попівські наслідники! Чорт матиме з вас добра. Оригінал ё, гроші ё, а печатанья нема! Сон, та й годі сницца“.

В листі з 31. X. 1893 знаходимо цікаві відомості про літературну працю дружини Куліша — Ганни Барвінок:

„Ганна Барвінок напечатала децищу в „Основі“ під літерами А. Б. (сестра Вас. Білозерського). Я ж буки перевернув у Б а р в і н о к; тогді вже из аза мусили ми зробити глаголя, се есть Г а н н у, а не Александрю або Анну.

„Бабу Борьця“ давно вона послала пані Кобринській. Я тільки хотів звернути Вашу увагу на се оповідання, як воно виявицьця. Ми й самі так думаємо, що жіноцька література годилась би тільки про безбачченків. Коли ж чоловікові не добро есть бути єдиному бежжінки, дак и по́давню — жінці без чоловіка, як у домівці, так и в книзьці. А то ще ось яка річ. Г. Б. заготовила всі свої оповідання під назвою „етнографичніх“; та не хоче печатати лубьяною вимовою в о н ы р о б ы л ы и т. и. А як напечатати обь онь поль? Дай гроші — переведуть; без грошей — попусють. Хтось якось писав до нас про видання жіночих творів, щоб распочати з Ганниних; та ми — до за сим, до за тим, до за сном товстим, забули. Починаємо тепер справу с початку. Як порадите, так и зробимо“.*)

*) В дальшому листуванні Куліш скаржитья на лиху коректу закордоном та на самовольне повертання грошей на инші видання — не ті, на які послано: „Прохав би я Вас внушити й П-кові, які б ні були вжиточні популярні книжечки П-кові. не моя печаль чужих дітей качать: у мене й своїх доволі плаче, а скільки ж то ще Ганниних!“

Найбільш постійна тема листування — переклад св. Письма, — над сїм Куліш головню трудився наприкінці свого життя, про се найчастіше пише та знаходить у сїй праці співчуття й допомогу з боку Драгоманова. З листування дізнаємося, що загально поширена версія, ніби Кулішів переклад Біблії згорів під час пожежі його хати на хуторі, — неправдива: „гарячий Куліш“ (так, він каже, називали його діда), подразнений відношенням земляків до нього, спалив свою довголітню працю. В березні 1895 він признається: „одну тільки брехню я собі дозволив: не в пожарі згорів мій давній переклад Біблії: я спалив його в камині, гнівлючись на земляцтво, а воно сего й не стобіть — ні по сїм, ні по тїм боці політишнїї прїрви. Коли схоче Бог, чи якась таємнича сила природи нашої, дак и с каменюк поробить нам земляцтво, як нас не буде на сьвіті. Про теж то земляцтво я й дбаю“.

Сей відрух подразнення з часом уступив місце свідомості великої національної ваги перекладу св. Письма.

„Моя справа така, — пише в листі 15. І. 1895 р., — щоб виробити в Біблії рідну мову; я ж и тепер записую свої синоніми в окремно книжечку, поправляючи сам себе позад перекладної ходи своєї. Коли б йти такенькі поти, поки скажу гоп! тогді б тільки зосмілювся появити первий випуск, сказавши собі: *quid potui feci*. За лишнім грошєм на 500 примірників, як раєте мені здорові, не постю, — нехай наше слово сягоне як найшврше покіль що, — а хотілось би мені допевнітись єдиности в тому слові. Ще ж до сего — хто б з наших людей, опрїч самого Золотоверхого, редакторував би поза прїввою так добре друкване, як ті Кавчі, ті Соціни, ті Верни, ті Рейсси? .. Коли б довести переклад мій до аміня, я б сам двинув на весь останок віку мого під Париж або що, та й знавби, що не впосліджу загайливої національности нашої“.

Через два місяці (14 березня) знов повертається до сеї ж теми.

„Хочецьця хоч на останці віку трохи порозумїшати, а працю свою поставити як той ромєн, що поріс ис тином рівєн (се б то, бачте, „и в прасьвещенїї стать с векам нарафне“), а не так, як „трава на облозі“, що подивившись на його, на той облїг, зітхнеш мовчки та й подумаеш: „Ой нема, нема ні в кому правди, тільки в єдиному Бозі.“ Оцїє ж то божїї правди жадаю, „имже образом елень жадаєть на источники воднїя“, не вважаючи ні на які церкви й церковні секті. А Вам, певно, за вгонобу жаданья мого, прибавить людзька доля віку: вона ж бо таки (думаю) по нашому дбає про Божу правду на землі: бо що глибше в старосьвіцину, то все більше було того, що в княжих усобицях вїди челоуѣкомъ ськратишась. Маю в Бозі надїю, що ми з Вами поживемó и попоробимо трохи на сьвіті, щоб людям веселїц було посылї нас, ніж до нас“.

Куліш часто звертається до Драгоманова за порадами щодо чужомовної екзегетичної літератури і, видимо, дістає ті поради та ними широко користується. В тїм самїм листі Куліша читаємо: „Вольф усе мені перекидає через прїрву. Поперекидає й те (*resuniarum causa*), про що натякаете. Ви ж, коли снага та ласка, позанотуйте мені, де печатано про Оксфордян, про Кауча, Соціна, Рейса, Верна и про таких инших, та й про библистику огулом“. А на самому початковї листа каже: „27 березоля н. ст. писали Ви знов, що занепадали, та й не по малу. Тяжко мені було довідатись про се: бо коли б не Ви, не було б такого перекладу Біблії, який буде теперенькі, аби миш голови не відкусила“. Знаходимо в листах Куліша ріжні, переважно технічні, подробиці в справі його перекладу Біблії, що заслуговують на окрему спеціальну розвідку.

Кореспонденція Куліша з Драгомановим кидає в певній мірі світ на тодішні відносини в нашому громадянстві та й взагалі на тодішню психологію громадянську. Куліш і Драгоманов се — два ідейні антиподи свого часу. Перший до початку свого листування з Драгомановим спалив у своїй ідеології майже все, що з погляду громадського та політичного звязувало його з земляками, залишився у нього звязок, правда — дуже глибокий, в ділянці сутонаціональній, головню в сфері рідного слова й письменства.

Видавши свою „Історію возєоєдиненія Руси“, Куліш розійшовся навіть з найближчими своїми колишніми одностудцями — Костомаровим, Білозерським, Гатцуком, Жемчужниковим. У своїй громадянській самотності він зневажає громадську опінію взагалі („Гдѣ органы этого общественного мнѣнія? — питає він в листі до М. Білозерського. — Кто представитель этого общественного мнѣнія? Эта боязнь относится къ нѣсколькимъ говорунамъ“) та зокрема опінію українського громадянства (про своїх земляків каже він у тому ж листі, що вони „до того ничтожны въ своихъ дѣлахъ, что и у меня нѣтъ ни малѣйшей охоты собирать ихъ въ кружокъ и тратить время на направленіе ихъ къ чему нибудь путному“). Цілком свідомо допускається він дуже нерозважливих з громадського погляду кроків: відновлює відносини з М. Юзефовичем, що відіграв таку фатальну роллю в трагедії Кирило-Методієвського Брацтва, співробітничав у найбільш реакційних органах свого часу — „Русскомъ Вѣстникѣ“ М. Каткова, у „Вѣстникѣ Юго-Западной Россіи“ К. Говорського, одночасно пориваючи звязки з поступовим „Современникомъ“. Наче би з якимсь цинізмом оповідає Куліш — кому ж? Драгсманову (лист 12. III. 1894) — пригоди свої з „Гражданиномъ“ кн. В. Мещерського, якому послав він для друку свою „Владимирію“. Навіть у справі національній, обмежуючись стороною, яку він означає як етнографічну, розходиться з українським громадянством у всьому, що має характер політичний („Мы составляемъ націю въ смыслѣ этнографическомъ, но вовсе не въ политическомъ“, — з того ж листа до Білозерського). Врешті свідомо, самохіть пропонує свої послуги російському правительству — для боротьби із змаганнями своїх земляків, в тім числі і Драгоманова: „Мнѣ запрещено издавать въ Кіевѣ журналъ, — пише до проф. К. Бестужева-Рюмина, — тогда какъ главному управленію по дѣламъ печати слѣдовало бы умолять меня объ этомъ, чтобы излѣчить мѣстную интеллигенцію отъ такого недуга, въ какой впалъ, наконецъ, и Драгомановъ“ (сей лист, як і лист до Білозерського, — В. Шенрокъ: П. А. Кулишъ, „Кіевская Старина“, 1901, VII—VIII).

За такого ідейного напряму, що могло єднати Куліша з Драгомановим та навіть викликати зворушливе, ніби якесь ніжне почуття до нього? В першу чергу мало тут, на мою думку, значіння обопільне їх відчуження від загалу тодішнього українського громадянства. Обидва вони були ніби на одшибі українських настроїв, ставились до тих настроїв більше ніж опозиційно. Таку їх засадничу позицію виразно підкреслює Куліш, не раз звертаючись до Драгоманова в такій, напр., формі, як: „Золотоверхий наш Михайлоньку, москвоманських и україноманських дурисьвітів великомученику“ (лист 1. XI. 1893 та ін.). Се були ніби два ідейні противники, що силою обставин опинилися разом на безлюдному острові — у відособленні громадської опінії — та відчували, бодай вимушену, спільність свого положення. Але й поза тим ще багато дечого вязало сих однаково невідклучених у своїх поглядах українців. Обидва були люде високо освічені і, як такі, знаходили, поза ріжницею своїх політичних та соціальних поглядів, в широкій сфері культурних інтересів такі точки, що їх мусили на сім ґрунті єднати. І Драгоманов, як і Куліш, займався дослідами в питаннях релігії, лише в більш засадничому змісті, навіть користався творами тих самих авторів, яких рекомендував Кулішеві, — напр., М. Верна про Библию. Отже се були, так би мовити, товариші по одній науковій зброї. Не міг їх ріжнити і самий напрям наукового досліду; користуючись переважно німецькими, почасти англійськими авторами (як і тодішня богословська наука в Росії), Куліш, в основі своєї натури людина глибоко релігійна, стояв у своїй перекладній праці понад конфесіональними різницями („Божої правди жадаю . . ., не вважаючи ні на які церкви й церковні секти“ — лист з бе-

резня 1895 р.; „я й сам усяк міркую, щоб відсовувати геть попівський на- нис у поезію пророків. Без Вашої цензури не друкуватиму“ — лист з 31.X. 1893). Отже на так близькому для обох сих культурних людей ґрунті науковому суперечности у них не було, — а скоріше — єдність основного напрямку.

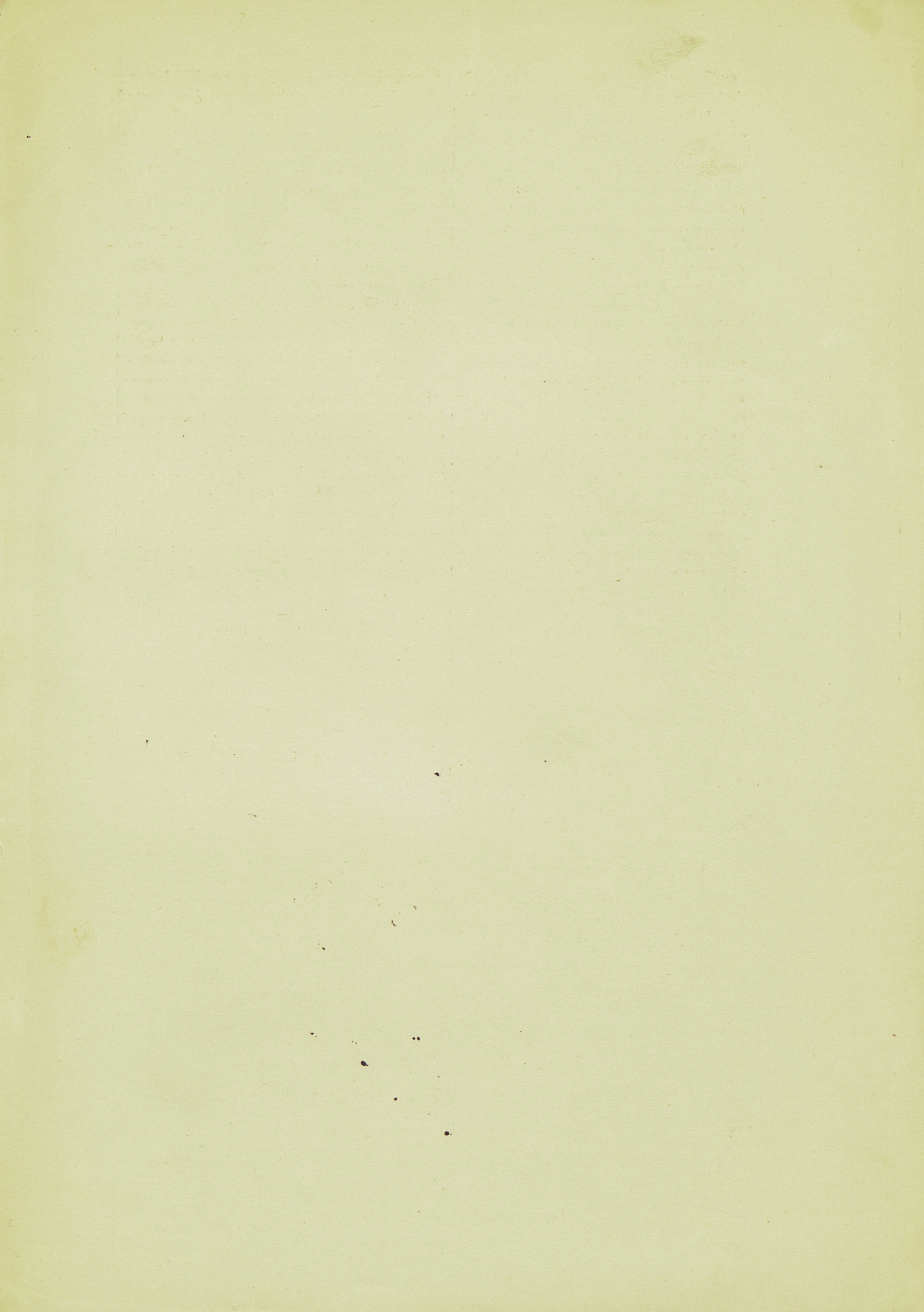
Не знати докладно, як Драгоманов реагував на ті погляди Куліша, з якими не погоджувався. Але в одному з листів до М. Павлика (три листи до Павлика знайшлися серед кореспонденції Драгоманова в його архіві) Куліш наводить витяг з листа Драгоманова, де той відмовляється прийняти дохід з видання Кулішевого „Дзвону“, так мотивуючи свою одмову: „Я дуже дякував і дякую вам за те, що предложили мені дохід з розпродажи „Дзвона“, та щиро вам кажу, що я морально не можу прийняти того, — через те, що я ж, як знаєте, на $\frac{3}{4}$ змісту „Дзвона“ не годжуся, то ж як би було мені брати с того гроші? Вірте, що з мого боку це було б безсовісно“. Як видно, Драгоманов не таївся перед Кулішем з тим, що поглядів його в більшості не поділяв. Взагалі він добре розумів сю характерну постать і в листі до І. Франка з 25. XII. 1894 писав: „З Кулішем хоч так, хоч сяк, а в чепуху вскочете. Зане Куліш єсть і Кулішем зостанеться“ (Листи до І. Франка, т. II, 292), а проте в той самий час радив Франкові неодмінно притягти Куліша до співробітництва в „Житті і Слові“ (ibid., 273). І Куліш, як ми бачили, не крився перед Драгомановим у таких своїх чинах, як спроба співробітництва в „Гражданинѣ“, або в „Русскомъ Обозрѣніи“, хоч не міг не розуміти, що такий чин, з дуже виразного успособлення його кореспондента, мав бути більше ніж сумнівний. Отже з обох боків жадної облуди не було, обидва кореспонденти добре один одного розуміли і, розходячись в питаннях дуже навіть важливих, листувалися один з одним, будши звязані інтересами більш засадничого порядку. А єднала їх праця для майбутности батьківщини. Висловлюючи побоювання, що один з його листів загинув, Куліш пише: „опасуюсь, щоб и того — того простого листу — не вкрадено: дніе бо суть лукаві, а людєе — безглаві“. Та про се не турбуймось. Коли наші предки, з одними засапожниками, кликом погані пѣлки побѣждаху, дак ми правдивим пером подужаємо нових половців і печенігів. Затурканий наш люд гарну промовив приказку: все минецьця, тільки правда зістанецьця. Непослідуций він між народами, и добре Ви чините, що про нѣго всяку старовину и новину свою и чужомовню штудуете“ (21. XII. 1893). На такому ґрунті й сходилися сі два бігуни громадського світогляду. Приклад, що його не часто можна бачити — не лише в українських колах.

Куліш добре розумів той їх глибокий духовий звязок і не раз підкреслює спільність своєї життєвої місії з такоюж Драгоманова. „Нехай гасителі сьвітла чинять свое, ми чинімо свое“ (лист 14. VIII. 1893); „коли Бог не ссилає на нас огню та жупелу, дак через такихъ, може, тільки пятѣх чи десятѣх правдолюбців, як ми з Вами“ (3. III. 1895); „тісно на с'віті нам, та вповаю поширшає: правда бо за нами, дак за нами й сила. Амінъ“ (30. III. 1895).

З боку Куліша особисте ставлення його до Драгоманова викликане повним зрозумінням його національної заслуги. „Хто Ваші праці оцінує? Хто за них дасьть правдиву мзду?“ (10. II. 1894). „Слава тобі, Боже историчнѣї правди, слава тобі, що не вкоротив єси віку нашому правдолюбцеві, нашому Семиліткові-Самсонові, нашому Золотоверхому Михайлові“, — пише Куліш, діставши звістку, що Драгоманов одужав (12. III. 1894). На початку 1895 р. (15. I.), радіючи з такої звістки пише: „як згас би Ваш лихтар, ходили б ми не то вночі, та и вдень помацькі“. В одному листі (2. I. 1894) Куліш пробує перейти навіть на інтимно-дружний тон, зверта-

ючись до Драгоманова: „брате мій єдиний“ та пишучи: „Одрадою й потіхою моєю був мені твій розумний і лагідний лист, єдиний мій брате“; але, очевидно, розважливий кореспондент його не піддержав сього тону, уважаючи його за пересадний. Увесь час запитує Куліш про здоровля в зворушливому тоні: „Як же Ваше здоров'ячко? От моя тривога!“ (10. I. 1894). „Не вдавайтесь вельми в працю. Над усе інше, дбайте про Ваше здоров'ячко. Вашій же помішниці дозвольте поцілувати обидві руки, що вона зберегла Вас про нашу велику нужду“ (30. III. 1895). В липні 1895 р., наче передчуваючи лихо, запитує Куліш, коли вже Драгоманов упокоївся: „Тільки ж чого се нема 'д Вас ані же відпису?“ (6. VII. ст. ст.). І знов таки підкреслити треба, що се були відносини двох людей, яких ділила непрояснена прірва соціальних та політичних переконань.

По листах Куліша, не тільки з їх змісту, але й із зовнішнього вигляду, можна прослідити, як наспівала і для нього самого життєва його драма. Вже в січні 1894 р. скаржиться на інфлюенцу, що скількома нападами підточує його здоровля. Скаржиться, що трудно йому під хворобу працювати, — перериваючи переклад Біблії, переходить на лекшу роботу. Заощаджуючи сили, пише коротше. „Не сподіваючись, — сам каже, — довго жити на світі, ошаджую години й минути“ (3. III. 1895). Замість звиклого квітчастого, на початку листа, звертання до кореспондента, з каліграфічним вирисовуванням першої, заставної літери, обмежується коротким надписом: „Телеграма“ або „Телеграма, се єсть велике ніколство“. Мотивує такий спосіб писання, — „за для невгайки часу“; але причина була вже глибша. Самий характер письма зраджує недобрий стан здоровля: така раніш тверда рука, починає все більше дріжати, — літери, писані чорнилом, дуже нерівні. Пише здебільшого олівцем, що до певної міри затаює нерівність письма. Не можна без зворушення обсервувати се поступове згасання бурхливого життя „гарячого“ Куліша . . .

U 7916

**Видання Українського Історично - Філологічного
Товариства в Празі.**

3186252710

1. Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за перший рік його діяльності (від 30. травня 1923 р. до 31 травня 1924 р.). 1924 р.
2. Дорошенко — Л. Білецький. Памяти академіка Миколи Сумцова. 1925 р.
3. І. Мірчук. Г. С. Сковорода (Замітки до історії української культури). 1925 р.
4. В. Біднов. „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження й значіння. 1925 р., ст. 28.
5. Л. Білецький. Основи української літературно-наукової критики. Впродів. 1925 р.
6. В. Щербаківський. Основні елементи орнаментациї українських писанок та їхнє походження (Студія). 1925 р., ст. 32.
7. Л. Чикаленко. Техника орнаментування керамічних виробів Мізійських неолітичних селищ. 1925 р., ст. 11.
8. Д. Антонович. З історії церковного будівництва на Україні. Вип. I. 1925 р.
9. Ф. Слюсаренко. Грецька федеральна конституція кінця IV віку пер. Хр. 1925 р.
10. С. Смаль Стоцький. Ритмика Шевченкової поезії. 1926 р., ст. 44.
11. Праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923—1924). Том I. 1926 р., ст. 210.
12. Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за другий рік його діяльності. 1926 р., ст. 14.
13. Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за третій рік його діяльності. 1927 р., ст. 13.
14. Шостий рік діяльності Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. 1929 р., ст. 15.
15. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік четвертий (1926—1927). 1930., ст. 20.
16. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік п'ятий (1927—1928). 1930 р., ст. 14.
17. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік шостий (1929—1930). 1930 р., ст. 32.
18. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік восьмий (1930—1931). 1931 р., ст. 32.
19. Дискусія над питанням: „Откоуду есть пошла руская земля...“ 1931., ст. 30.
20. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік дев'ятий (1931—1932). 1933 р., ст. 24.
21. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік десятий (1932—1933). 1933 р., ст. 16.
22. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік одинадцятий (1933—1934). 1934 р., ст. 16.
23. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік дванадцятий (1934—1935). 1935 р., ст. 16.
24. Памяти професора Василя Біднова. 1936 р., ст. 32.
25. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік тринадцятий (1935—1936). 1936 р., ст. 16.
26. С. Смаль Стоцький. Останній рік Шевченкової поетичної творчости. 1937 р.
27. І. Мірчук. Чи можливі синтетичні суди а ргіогі? 1937 р., ст. 8.
28. М. Антонович. Матеріяли до вербування українців у пруську армію XVIII в., 1937 р., ст. 7.
29. Д. Дорошенко. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України. 1937 р.
30. В. Крупницький. Пилип Орлик і Сава Чалий. 1937 р., ст. 6.
31. О. Лотоцький. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. 1937., ст. 14.
32. В. Садовський. Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX в. 1937 р., ст. 14.
33. А. Яковлів. До історії кодифікації українського права XVIII ст. 1937 р., ст. 12.
35. Ол. Шульгин. Ідеологічна ненависть і непереможна любов Ж. Ж. Руссо до Франції. 1937 р. ст. 7.
35. В. Сімович. Проблема гармонії складів у морфології слов'янських мов. 1937 р.
36. Р. Смаль Стоцький. Краса і погань. 1937 р.
37. К. Чехович. Чеські впливи на Франкового „Мойсея“ та „Івана Вишенського“. 1937 р.
38. Ф. Слюсаренко. Нумизматична праця проф. В. Б. Антоновича. 1937 р.
39. Ів. Борковський. Значіння деяких предметів знайдених в Майкопській могилі. 1937 р.
40. Л. Чикаленко. Вівіфікаціонізм. 1937 р.
41. В. Щербаківський. Матеріяли археологічних розкопів на Переяславщині. 1937 р.
42. В. Дорошенко. Примітки В. Антоновича до Шевченкового „Кобваря“. 1937 р.
43. Праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Том II. 1937 р.
44. Річне Sprawozdania Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік чотирнадцятий (1936—1937).